

Михайло Гордієнко

МІФОЛОГЕМА СЛОВ'ЯНОФІЛЬСТВА ЯК ШОВІНІСТИЧНИЙ ПРОЕКТ РУЙНУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

У статті з'ясовується сутність феномену слов'янофільства та його неоімперські конотації в умовах гібридної війни. Ключова сентенція дослідження полягає в тому, що за лаштунками пропагандистського навіювання міфологеми слов'янської єдності ховається парадигма російської великодержавності. Наголошується, що війна починається не з танків чи артилерії, а з окупації свідомості й руйнації національної ідентичності, що сприяє асиміляції й підкоренню суверенного народу. У висновках підкреслюється, що, мужньо змагаючись у гібридній війні, українці зміцнюють соціальний імунітет і створюють умови для демократичного розвитку.

Ключові слова: влада, експансія, війна, шовінізм, національна свідомість, ідентичність.

Mihailo Gordienko. Slavophilism mythology as a chauvinistic project the destruction of Ukrainian identity. The article deals with the essence of the phenomenon of Slavophilism and its neo-imperial connotations in the conditions of hybrid war. The key point of the study is that behind the backdrop of the propaganda suggestion of the mythology of Slavic unity lies the paradigm of Russian greatness. It is emphasized that the war does not begin with tanks or artillery, but with the occupation of consciousness and the destruction of national identity, which contributes to the assimilation and subjugation of the sovereign people. The findings emphasize that courageously competing in a hybrid war, Ukrainians strengthen social immunity and create conditions for democratic development.

Key words: power, expansion, war, chauvinism, national consciousness, identity.

Гордієнко Михайло Григорович – кандидат політичних наук, доцент Яготинського інституту Міжрегіональної академії управління персоналом.

У фахових джерелах з політичної науки вже набуло хрестоматійного значення твердження про те, що географічне положення України, родючі ґрунти, помірний клімат, вигідні шляхи сполучення, амбітні сусіди, брак надійних природних кордонів по всьому периметру завжди робили нашу територію об'єктом численних експансій. Коли український народ перебував під гнітом чужоземного панування, його прагнули асимілювати різними засобами – ополяченням, окатоличенням, русифікацією тощо. Тільки в українців з'являються шанси створити суверенну націю й утвердити демократичну форму правління, тоді неодмінно постають масштабні виклики, що загрожують єдності суспільства й територіальній цілісності держави. Головною перешкодою на шляху створення відкритого суспільства як в історичному минулому, так і зараз були шовіністично-імперські амбіції Московії. Політична доктрина Кремля щодо України, концептуальні засади якої було визначено від часів Переяславської ради, не зазнала докорінних змін й у XXI ст.

Метою нашого дослідження є висвітлення шовіністичного характеру неоімперської міфологеми російських можновладців про загрозу цілісності слов'янського світу і необхідності захисту російськомовного населення. На цій міфологічній засаді базується аргументація Москви необхідності мілітарного втручання та анексії чужих територій з метою захисту слов'ян. У цій статті ми намагаємося показати справжню сутність російського шовінізму, який звик ховатися за лаштунками міфічного стереотипу «слов'янського брата». Цю міфологему слов'янської єдності повністю розвіяла варварська експансія путінської орди в суверенний простір України на початку 2014 року, наслідком чого стала анексія Криму й окупація Донбасу. **Військова кампанія Путіна проти Української держави – це апогей російського шовінізму у пострадянську добу.** Поки адекватної відповіді агресору мілітарними засобами нам зробити не вдається, треба розвінчувати кремлівські міфологеми за допомогою рефлексії науково обґрунтованих концепцій та захищати національну ідентичність.

Важко заперечити тезу про те, що зближення української нації з Московським царством призвело до розриву духовно-культурних

і політичних зв'язків із Європою й **започаткувало насильницьку зміну геополітичних пріоритетів нашої держави з демократичної площини до азійського абсолютизму**. Аналізуючи імперські впливи на українське суспільство з боку царського уряду, Ю. Липа підкреслює псевдогенеральну ідею слов'янофільства як моделі просування російського шовінізму. Вчений зауважує: «Швидко петербурзький уряд зорієнтувався, що панславізм може придатися в експансії як вигідна генеральна ідея. Спочатку російський міністр Уваров засновує в Москві слов'янський музей (1837), а потім катедру слов'янської філології. Однак ідеї панславізму, хоч які романтичні, дають на території України революційно-утопічну організацію «Кирило-Мефодіївського Братства» із скептичним Шевченком і добродушним Білозерським... Кирило-мефодіївці та інші прояви слов'янофільського міту в Росії змусили Петербург бути обережнішим із слов'янофільством: воно було гноблене в краю, і в Москві, і в Києві. Зате експортоване (як тепер комунізм) в чистому вигляді до держав, де були слов'янські первні. Від походу в 1849 р. Паскевича на Угорщину починається виразний слов'янофільський рух у Словаччині й Чехії та Галичині, де він носить докладнішу назву москвофільства» [1, с. 208–209]. Якщо царське самодержавство використовувало слов'янофільську міфологему, щоб періодично вести військові кампанії для поширення свого впливу, то путінський режим у цьому відношенні діє значно радикальніше. Для пропаганди «русского мира», крім тотальної і брудної дезінформації, нинішня кремлівська кліка застосовує широкий спектр заходів, починаючи від шпигунських диверсій, економічного тиску, торговельних обмежень і закінчуючи військовим втручанням та порушенням міжнародного права.

Щоб збагнути сутність путінської деспотії і посягання її на українські землі, треба ретельно вивчити історичну минувшину. Відома істина: хто не засвоює історичного досвіду, той приречений на його повторення. У нас існує широка когорта мислителів, які адекватно оцінювали шовіністичну сутність російського імперіалізму й розробляли концептуальні парадигми протидії цьому варварству. Нам треба їх актуалізувати, належним чином

засвоювати і відповідно діяти. Коли над Європою вирували смерчі Першої світової війни, український академік С. Рудницький у праці «Чому ми хочемо самостійної України?» окреслює фатальний вплив Московії на суверенне буття нашої держави. Зокрема, вчений зазначає: «Злощасний був політико-географічний вплив Московщини від часу відновлення українсько-московських взаємин в XVII ст. Молоду Українську державу, збудування котрої коштувало так багато крові, почали московські впливи зараз таки підкопувати з усіх сторін, використовуючи дуже спритно всі слабші сторони молодого державного організму. Правда, всякий безсторонній мусить признати, що московська держава й московська суспільність XVII віку находилася в такому різкому контрасті до української державності й української суспільності, що які-небудь позитивні впливи були виключені. В Московщині панувала деспотична форма влади, загальне невігластво всіх підданих без виїмку, культура була більш азійська, як європейська, й відгороджувалася вперто від усяких європейських впливів. Натомість на Україні була форма правління республіканська з виборним гетьманом, могутньою козацькою аристократією, свободолюбним, непривичним до кріпацтва людом і культурою, що була побудована на європейських основах» [2, с. 114]. Але залишається сталою варварська сутність нашого супротивника – московської деспотії. Її агресивні й загарбницькі наміри поширюються не лише на терени України, але й передбачають світове панування. Спираючись на логіку С. Рудницького, треба сказати, що ефективно протистояти кремлівській експансії можна шляхом утвердження демократії та інтеграції до європейського простору.

Шовіністична природа російської влади була притаманна на всіх етапах її існування й активно втілюється у нинішніх реаліях. Сьогодні європейські країни вийшли на орбіту політико-правових механізмів вирішення конфліктів, і лише євразійський монстр – путінська Росія – не припиняє існувати у варварській площині середньовічної доби. Для Кремля шовінізм був і залишається неодмінним атрибутом політики й визначальним чинником ідеології, на основі якого відбуваються завоювання та поневолення

слабших народів. Треба наголосити, що поняття «шовінізм» застосовується для «позначення прихильності ідеї військової переваги якоїсь нації або держави. Настрої шовінізму – неодмінні наслідки політики агресії і перемоги або поразки і надії на реванш, що особливо яскраво показала війна 1914–1918 рр. Соціально-політичні сили, що зацікавлені у завоюваннях, постійно розпалюють ці настрої. Шовінізм може набувати й більш витончених форм, освячуючи економічну експансію, політичний тиск, культурне домінування» [3, с. 396]. Окрім цього, шовіністична ідеологема передбачає піднесення етнічної зверхності імперської держави, таврування шовіністичною владою всіма засобами націоналістичних проявів у суспільстві, брутальне засудження тих індивідів чи соціальних верст, які прагнуть любити свою культуру, традиції, народ, країну й готові захищати її територіальну цілісність.

Нашадок угро-фінських племен – путінський режим – на ментальному рівні й у практичній площині наповнює феномен шовінізму реакційним змістом та агресивними діями. Войовничий московський шовінізм априорі передбачає гноблення, завоювання і поневолення інших націй. Його еволюційні віхи концентруються в абсолютистських режимах І. Грозного, Петра I, В. Леніна, Й. Сталіні й В. Путіна. Крах радянської диктатури не знищив російського шовінізму, який прагне утримати імперські амбіції за рахунок реінкарнації пострадянського простору. Для цього залучаються широкий арсенал засобів, у якому міфологема слов'янської єдності трансформувалася у парадигму російської великодержавності. Її ознаками є зверхнє ставлення до інших народів, надмірне звеличення російської культури, традицій, мови, яка набувала статусу міжнародного спілкування. На цьому підґрунті проростає імперське мислення, у якому поняття «шовінізм» і «націоналізм» мали одне смислове навантаження.

В інформаційну добу змагання за ідентичність набуває безкомпромісного характеру. Цілком слушною є думка про те, що Росія живе в схибленій системі координат і це змушує її рейдерським способом захоплювати історію України, а ідеологічна

пропаганда вимагає війн, захоплення чужих територій. Російський політолог Л. Шевцова підтверджує цю тезу. Вона відзначає: «втративши Україну, самодержавна Росія втрачає свою історичну легітимність у вигляді Київської Русі, яку російська влада приватизувала, відібрала в українців і вважає своєю «колискою». Адже Кремлю доведеться переписувати російську історію, яка наскрізь брехлива, підтасована» [4, с. 3]. Всяка національна свідомість і рефлексія окремого етносу, його піклування про рідну мову, збереження ідентичності в системі імперських координат гнівно засуджувалася чи ототожнювалася із шовінізмом. Імперський формат мислення підживлюється міфом про зовнішню загрозу. Зокрема, путінська пропаганда демонізує образ Бандери, створює міф про існування «натовського легіону військ» в Україні чи «київської хунти». Також традиційними міфами пострадянського простору є міф про «аморальність Європи», «жаль за розваленою імперією», «загнивання жалюгідного Заходу» тощо. Присутність цих міфологем тривалий час у публічному просторі нашого суспільства заводять його на маргінес цивілізаційного поступу.

Ідея «слов'янської єдності» живе і сьогодні у вигляді політичної технології просування російського експансіонізму. Здебільшого міфологема слов'янофільства використовується шовіністично налаштованим російським істеблішментом для порятунку агонізуючої імперії. Попередній досвід людства засвідчує: примусова інтеграція й утримання соціальних суб'єктів без їх добровільної згоди ніколи не давала позитивного результату і рано чи пізно зазнає поразки, часто з вельми трагічними наслідками. «По суті, ідея слов'янської єдності являє собою етноцентричну утопію, яка не має шансів на втілення, адже взаємопретензії на території залишаються у перспективі досить небезпечними; слов'яни поділені на засвоєні ними грецьку та римську традиції. Навіть всередині релігійно ідентичних слов'ян напруженість є не менш небезпечною, позаяк етатизована православна церква вже в середньовіччі була і залишається на сьогодні формою ідеологічного нагляду і по-своєму відтворювала і відтворює зіткнення

політичних тенденцій. Сьогодні виникає феномен конфронтаційної реполітизації церкви» [5, с. 324]. Імперсько-шовіністичні впливи Кремля активно нав'язуються і через духовно-релігійні канали. Одіозний проект «русского мира» під виглядом зміцнення православної єдності сприяє політичній експансії рашизму.

Фактично «русский мир» є шовіністичною складовою технологічного проекту гібридної війни. Вона значно розширює засоби та способи підпорядкування об'єкта агресії й проголошує, що війна починається не з танків, а з окупації свідомості. Активна фаза гібридної війни стартувала з початком Революції Гідності. Її демократичні віяння путінський режим прагнув всіляко ізолювати від своїх кордонів і прийняв радикальне рішення розпочати інтервенцію проти виснаженої тотальною кризою й паралічем влади України. У цьому контексті вітчизняний політолог Є. Магда зауважує, що «стартові можливості Росії після розпаду Радянського Союзу були набагато потужнішими за українські. Москва успадкувала місце в Раді Безпеки ООН, скарби Алмазного фонду, золотовалютні резерви СРСР і відсутність претензій світу з приводу наявності у Москви арсеналу ядерної зброї. Якщо порівнювати «розлучення» колишніх радянських республік з Росією, то можна сказати, що на початку 1990-х вони практично втекли з колишньої «сім'ї братніх народів», не замислюючись про матеріальні втрати. Не зайвим буде згадати, що Росія, анітрохи не вагаючись, приватизувала значну частину спільної історичної спадщини, і більшість діячів культури, воєначальників, лідерів громадської думки, що були уродженцями союзних республік, назвалися росіянами, не озираючись на малу батьківщину» [6, с. 40]. Спираючись на зазначені соціально-політичні преференції, путінський режим має змогу натхненно здійснювати гібридну кампанію, незважаючи на економічні санкції чи вербальні застереження цивілізованого світу. Ключова ідеологема пропаганди Кремля – переконати людство в тому, що у пострадянському просторі точиться не кривава війна, а триває процес еволюційного відновлення слов'янської єдності. Оскільки український народ рішуче відмовився бути неоколоніальним придатком путінської неоімперії, то й отримав «гарячу фазу» російського шовінізму.

По лінії України сьогодні проходить цивілізаційне розмежування. Європейський вектор нашої політики визначили не формальні інститути, а найвищий суверен – народ, який ціною життя захищав демократичні цінності на Майдані. Але практична реалізація європейського вибору українців упирається у глуху стіну неоколоніальної політики путінської Росії, яка вперто продовжує міфологеми часів царизму та сталінізму з метою руйнації української ідентичності. Аналізуючи тернисті шляхи національного самоствердження українців, Л. Волошина зауважує: «Соціальна ідентичність буває успадкованою, тобто засвоєною від прийдешніх поколінь; сконструйованою через власний вибір та власні досягнення; амбівалентною, яка хитається з лінією партії та в будь-який момент пристає до більшості; а також конфузійною – такою, в якій уживається кілька діаметрально протилежних систем цінностей, як то: любов до віршів Ліни Костенко і серіалу «Свати» одночасно. Успадкована і досягнута ідентичності є стійкими. Амбівалентна і конфузійна свідчать про невизначеність особи. Міфи навколо недоречності, безглуздості, незграбності незалежності, що дісталася українцям задарма, розраховані на те, щоб не дати критичній кількості українських громадян сформувані стійкі форми ідентичності. Росія і далі докладает зусилля, щоб декласоване та денационалізоване пострадянське болото ніколи не стало нацією» [7, с. 4]. Варто додати, що одіозні міфологеми мають амбівалентний характер. З одного боку, у них вихваляється російська велич, зокрема, «триєдиний російський народ», «єдина і неділима Росія» та «православ'я, самодержавство і народність», з іншого, засуджуються «периферійні» народи такими стереотипами, як «мазепинці», «хохломанія» «бандерівці», «украї» тощо.

Імперськими міфами активно навіюється світоглядний абсурд про те, що українського народу як окремішнього взагалі не було, це лише малоросійське плем'я. Знаходячись у полоні світоглядної міфологеми «старшого брата», нинішній режим путінської автократії прискорює процес примусового збирання російських земель шляхом створення проєктів «русской весни» «Новоросії», «русского мира» тощо. Їх спільною парадигмою є те, росіяни

позиціонуються як християнська спільнота, месіанський народ, істинно православне царство – Третій Рим, що має інтегрувати слов'янський світ. Якщо дистанціюватися від русофільських міфологем, то треба констатувати, що Росія – це і перша у світі держава пролетаріату, і остання найбільша у світі колоніальна імперія. Якщо українська ідея репрезентує жертовність і відвагу у боротьбі за свободу, то російська ідеологема уособлює імперську велич і завойовницький експансіонізм. Шовіністичні інстинкти Росії роблять її вічним опонентом ліберально-демократичній Європі. Не відмовившись від шовіністичних рудиментів, складно зайняти гідне місце в системі цивілізаційних координат.

Зазначені вище рефлексії можуть бути інтерпретовані як обґрунтування деструктивної ролі міфу в сучасному інформаційному суспільстві. Це хибне розуміння авторської позиції. Ми переконані, що на будь-якому етапі свого розвитку народ не може існувати без міфів, так само як без міфології не обходиться влада, управління, лідери, партії, еліти тощо. Міфи мотивують, інтегрують, надихають, вони забезпечують охорону суспільних цінностей і сприяють здійсненню революційних перетворень. Адекватну характеристику зазначеному об'єкту дослідження дає М. Бердяєв. Філософ стверджує: «Пора перестати ототожнювати міф з видумкою, з ілюзією первісного розуму, з чимось по суті протилежним реальності... Але за міфом сховані вагомі реальності, першофеномени духовного життя. Міфотворче життя народів є реальним духовним життям, більш реальним, ніж життя віртуальних понять і раціонального мислення. Міф завжди конкретний і більше відображає життя, ніж абстрактне мислення... Міф є конкретна розповідь, що закарбована у народній пам'яті, в народній творчості, у мові... Міф зображає надприродне в природному, надчуттєве в чуттєвому, духовне життя в житті плоті. Міф символічно поєднує два світи» [8, с. 60]. Міф завжди відображає реальність у символічній формі. Міфологія утворюється на зорі людської свідомості, коли дух був занурений у людську природу. В інформаційну добу міфологія переміщується у політичну площину і стає аспектом маніпулятивних технологій,

які беруться на озброєння авторитарними режимами для легітимації свого панування.

Соціальна значимість міфу пояснюється тим, що він завжди зорієнтований на буденну, масову, а не на високоінтелектуальну свідомість. Міф будується на доступних і простих аргументах, які не вимагають мобілізації розуму, напруження свідомості, побудови раціонально-логічних доказів. Міфологізація якогось явища означає підміну його об'єктивної сутності суб'єктивним сприйняттям та віртуальними образами. За допомогою політичної міфології та соціального популізму здійснюється легітимація влади. Переважно до міфу звертаються політичні суб'єкти з низьким рейтингом, слабким авторитетом чи одіозними ідеологічними засадами. Класичний приклад міфологемної політики демонструє путінська Росія, яка штучно демонізує Захід і романтизує слов'янофільство для набуття електоральної привабливості та обґрунтування зовнішньої експансії. Слушні дуки з цього приводу висловлює О. Пахльвська: «Росія протиставляє себе Заходу не якісно, а кількісно, нарощуючи свій східний ар'єргард. І цементуючи цей ар'єргард різними ідеологічними схемами. Православна, євразійська, «ліберальна» імперія (від комуністичної вже й слід простиг) – і навіть «суверенна демократія», – змінюються назви, але не суть: країна, яка чомусь вважає, що мусить завжди десь і над кимось домінувати, – замість того, щоб нормально жити і розвиватися для добра власних громадян. Одне слово, як у старому радянському анекдоті: що б не виробляла радянська промисловість, а все одно вийде... автомат Калашникова» [9, с. 363]. Україні випала доля жити поруч з цією імперією зла та міфологем. Щоб вистояти у цьому протистоянні зі «слов'янофільським монстром» і зберегти українську державність, треба системно нарощувати свій потенціал й бути свідомими того, що політичні міфологеми позбавлені підґрунтя в умовах громадянського суспільства, плюралізму і демократії.

Джерелом породження і поширення сучасних політичних міфів є надмірні потоки інформації через різні канали: газети, журнали, соціальні мережі тощо. Спираючись на інформаційні

ресурси, політична міфологія «визвольного походу слов'янофільської Росії» проти «деморалізованого Заходу» та «бандерівської України» проникає у свідомість широких верств людей на різних континентах. «І поки якимось чином реанімуватимуть російську ідею у формі православ'я і великоросійської зверхності, – зазначає Д. Мейс, – або ж у формі комуністичної ідеології, в якій російська імперська ідея відігравала роль цементуючого клею для створення нової історичної спільності радянського народу на ґрунті русоцентризму, неросійським народам буде нелегко придушити в собі почуття історичної образи. Вони завжди намагатимуться захистити себе різними блоками, спілками, а то і війнами, як це сталося в Чечні, проти небезпеки, яку постійно генерує Росія щодо новостворених держав, виступаючи проти її територіальних та інших претензій. До речі, претензії ці також висувуються і артикулюються за вотчинним, а не національним правом, яке прийняла і переробила більшість модерних держав» [10, с. 92]. Соціальні процеси посткомуністичної доби засвідчують той факт, що московський шовінізм набув відверто українофобських ознак у політиці путінського деспотизму. Саме тому сьогодні проблеми українсько-російських відносин набувають найбільшого загострення з часів ліквідації царського самодержавства.

Треба визнати об'єктивний факт, що нинішня Українська держава не спроможна опонувати неоімперських проектам. Ресурси для боротьби з путінським шовінізмом сьогодні акумулює українське суспільство. Активні дії наших добровольців, волонтерів, громадських діячів фактично виконують роль держави, відважно стримуючи агресію Кремля. Сьогодні національно-визвольні змагання проти шовіністичної Московії ведуть українські пасіонарії, які усвідомлюють, що «деспотичний внутрішній устрій як старої, царської, так і нової, радянської Росії конче доповнення зовнішньої політики, яка навіть під час миру ніколи не виходила з «психози оточення»... Російська зовнішня політика, наставлена на територіальне поширення та на панування над іншими народами, вирощувала гіпертрофований бюрократично-військово-поліцейний апарат. Цей апарат, що ним многона-

ціональна імперія держиться вкупі, немов залізним обручем, заглушує в самому російському громадянстві всі паростки свободи» [11, с. 323]. Українські пріоритети і потуги, які здолають імперський шовінізм, перебувають у площині демократичних трансформацій. Для цього якомога швидше треба позбутися архаїчної влади, популістської демагогії. Нам потрібна ротація компрадорського класу на патріотичну еліту, людей з новими компетенціями і стратегічним мисленням.

Узагальнюючи вищесказане, необхідно зазначити, що системна й багатолітня експансія московського шовінізму в геополітичну площину і культурний простір українського етносу завдає відчутних деформацій соціальному організму, але не знищує, а гартує волю нашого народу. В історичному минулому і нині спостерігається зіткнення двох антагоністичних систем: російського деспотизму, який базується на імперських амбіціях і войовничій експансії, та українського духу вольності, що прагне жити й розвиватися у демократичній системі координат. Анексія Криму та війна на Донбасі не тільки розвінчують слов'янофільську міфологему «старшого брата», а й консолідують українську націю перед загрозою її чергової асиміляції. Соціальний імунітет українців, що пройшов імперське випробування впродовж багатьох віків, зміцнюється і створює підґрунтя для утвердження зрілої політичної суб'єктності. Але, щоб вистояти у цьому історичному герці, потрібна мобілізація ресурсів для подолання не тільки російського шовінізму, а й внутрішніх ворогів – корупцію, свавілля влади, правовий нігілізм, егоїзм еліти. Тільки здобуваючи перемогу на двох фронтах, можна ствердити суверенітет і цілісність держави.

-
1. Липа Ю. Призначення України. Львів: Просвіта. 269 с.
 2. Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України? / упор., передмова О. І. Шаблія. Львів: Світ, 1994. 416 с.

3. Политология: Энциклопедический словарь / общ. ред. и сост.: Ю.И. Аверьянов. Москва: Изд-во Моск. коммерч. ун-та, 1993. 431 с.
4. Сірук М. Війна за ідентичність // День. 2016. № 198. 2 листоп. С. 3
5. Політологія посткомунізму: Політичний аналіз посткомуністичних суспільств / В. Полохало (керівник авт. колективу); заг. ред.: Є. Бистрицький (розд. 1), В. Полохало (розд. 2), С. Макеєв (розд. 3), О. Дергачов (розд. 4). Київ: Політична думка, 1995. 368 с.
6. Магда Є. Гібридна війна: вижити і перемогти. Харків: Віват, 2015. 304 с.
7. Волошина Л. Довгий шлях боротьби // День. 2016. № 152–153 (23–24 серп). С. 4
8. Бердяєв Н. Філософія вільного духа. Москва: Республіка, 1994. 480 с.
9. Пахльовська О. «Антипроект Росії»: «Reductio ad unum» // Ave, Європа!: ст., доп., публіц. (1989–2008). Київ: Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2008. С. 543–591.
10. Мейс Д. Україна: матеріалізація привидів. Київ: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2016. С. 140–141.
11. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. Том 2 / пер. з англ. У. Гавришків, Я. Грицака. Київ: Основи, 1994. 573 с.